

ks. Stanisław Hałas SCJ
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
Wyższe Seminarium Misyjne Księży Sercanów w Stadnikach
ORCID: 0000-0001-6660-9757; e-mail: stanha@poczta.onet.pl
<https://doi.org/10.4467/25443283SYM.19.008.10637>

Μετάνοια: PRÓBA UŚCIŚLENIA BIBLIJNEGO POJĘCIA

Μετάνοια:
AN ATTEMPT OF CLARIFICATION OF THE BIBLICAL TERM

Abstrakt

Artykuł jest próbą precyzacji podstawowego biblijnego określenia nawrócenia, jakim jest μετάνοια. Dokonano jej przez porównanie z terminologią nawrócenia w Starym Testamencie, a zwłaszcza w Księdze Jonasza z odniesieniem do relacji na temat nawrócenia Niniwy w Ewangeliach (Mt 12,41 = Łk 11,32). Uwzględniono także literacki kontekst określenia. Nieodzownym przejawem chrześcijańskiej *metanoi* jest całkowite zerwanie z grzesznymi przyzwyczajeniami i wiara w Boga, która owocuje dobrym postępowaniem. Zaś jej wewnętrzną motywacją jest nie tyle zmiana spekulatywnie rozumianego myślenia, lecz przede wszystkim głęboki i szczerzy żal z powodu grzechu.

Słowa kluczowe: nawrócenie, μετάνοια, μετανοέω

Abstract

The paper is an attempt of semantic clarification of the basic biblical term of conversion $\mu\epsilon\tau\acute{\alpha}\nu\omicron\iota\alpha$. This clarification is done by the comparison with the terminology of conversion in the Old Testament and especially in Book of Jonah as related to the logion about conversion of Nineveh in the Gospels (Mat 12,41 = Luc 11,32). The literary context of the term was also considered. A basic manifestation of the Christian *metanoia* is the total rupture with the sin and the faith in God, which fruits with good behavior. The motivation of the *metanoia* is not so the changing of speculative thinking, but the sincere and profound regret for the committed sin.

Keywords: Conversion, $\mu\epsilon\tau\acute{\alpha}\nu\omicron\iota\alpha$, $\mu\epsilon\tau\alpha\nu\omicron\epsilon\omega$

Bardzo charakterystyczne jest dla Ewangelii wielokrotnie powtarzane wezwanie do nawrócenia i moralnej przemiany życia. Jest ona zawsze wyrażona czasownikiem $\mu\epsilon\tau\alpha\nu\omicron\epsilon\iota\tau\epsilon$ – *nawracajcie się!* W Ewangelii Markowej i Mateuszowej tym właśnie wezwaniem rozpoczyna Jezus swe nauczanie (Mk 1,15 // Mt 4,17). Streszcza ono bowiem całą misję Jego nauczania. W Mateuszowej Ewangelii wezwanie to pojawia się także na ustach Jana Chrzciciela (3,2). U tego ostatniego brzmi ono dosłownie tak samo jak u Jezusa: „ $\mu\epsilon\tau\alpha\nu\omicron\epsilon\iota\tau\epsilon$, bo bliskie już jest królestwo niebieskie!”. To werbalne podobieństwo obydwóch wypowiedzi zdaje się wskazywać na redakcyjną intencję Mateusza. Pragnie on zestawić obok siebie, a więc w sposób paralelny, nauczanie Jezusa i Jana Chrzciciela. Tym bardziej, że w myśl Mateusza, podobnie jak i Marka, Jezus podejmuje jak gdyby nauczanie Jana, gdy ten został uwięziony (Mk 1,14 // Mt 4,12).

Podobne wezwanie słyszymy także kilkakrotnie z ust Apostołów w Dziejach Apostolskich (2,38; 3,19; 8,22) oraz w Listach do kościołów Apokalipsy (2,5.16; 3,3.19). Jednak jest ono zawsze sformułowane w aoryście, a nie w czasie teraźniejszym, jak u Marka i Mateusza. Wiadomo, że grecki praesens akcentuje czynność ciągłą lub powtarzaną. W ewangelicznym wezwaniu Jezusa, jak i Jana Chrzciciela akcentuje się więc trwałą postawę nawracania. Rozumie się je jako długotrwały proces przemiany

człowieka¹. Natomiast forma aorystu, używana przez pozostałych autorów, nie podkreśla już tego aspektu ciągłości i sugeruje jakby jednorazowy, ale za to zdecydowany akt nawrócenia.

Oprócz tych charakterystycznych wezwań do nawrócenia, napotyka my jeszcze na to określenie wielokrotnie i to zarówno w formie czasownikowej, jak i rzeczownikowej. Zwłaszcza w Nowym Testamencie, gdzie najczęściej używa go Łukasz: zarówno w swojej Ewangelii (15 razy), jak i Dziejach Apostolskich (12 razy). Warto zauważyć, że Ewangelista, który najbardziej ze wszystkich uwydatnia nauczanie o miłosierdziu², lubi także i to określenie. Zaś związek między nawróceniem a miłosierdziem jest najlepiej widoczny w puentach dwóch przypowieści z rozdziału 15. jego Ewangelii: o pasterzu poszukującym utraconej owcy i kobiecie szukającej zagubionej drachmy. Zostały one sformułowane w sposób analogiczny i mówią, że „większa” lub „taka sama” będzie „radość” w niebie „z jednego grzesznika, który się nawraca” (μετανοών – 15,7.10), niż „z dziewięćdziesięciu dziewięciu sprawiedliwych, którzy nie potrzebują nawrócenia (μετάνοια)”. Powiązanie to uwydatnia potrzebę nawrócenia, aby Bóg mógł okazać miłosierdzie.

Przemiana umotywowana emocjonalnie

Greckie określenie μετάνοια czy też μετανοέω pochodzi ze złożenia przyimka μετά, który wskazuje w tym przypadku na przemianę, oraz rzeczownika νοῦς, który oznacza umysł, myśl, mentalność³. Etymologicznie rzecz biorąc, wskazuje na zmianę myślenia, zapatrywań, świadomości. Nie chodzi jednak o zmianę myślenia czy przemyśleń rozumianych

¹ Por. L. SIKORSKI, *Biblijna teologia pokuty i nawrócenia*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 1 (2002), s. 252.

² Widać to choćby w opublikowanych pracach doktorskich na ten temat: A. CIBOROWSKIEJ pt. *Teologia miłosierdzia w Ewangelii Łukaszej*, Kraków 2009 i M. HUTNIKIEWICZ, *Miłosierni na wzór Ojca – splachnidzomai w trzeciej Ewangelii kanonicznej*, Warszawa 2015.

³ Według słownika R. POPOWSKIEGO, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa 1995, pod hasłami.

w sensie intelektualnym⁴, jak często jesteśmy skłonni rozumieć to określenie. Jest to ujęcie wynikające z powszechnego w naszej kulturze intelektualizmu, który akcentuje przede wszystkim rolę rozumu i racjonalności w postawie człowieka. Intelektualizm ten jest właściwy zwłaszcza dla filozofii zakorzenionej w dawnej filozofii greckiej, a także teologii systematycznej. Jest on także konsekwencją ogromnych sukcesów wiedzy ścisłej i przyrodniczej, które znacząco zmieniły warunki życia współczesnego człowieka.

Łatwo jednak zauważyć, że w Biblii Starego Testamentu określenie *voũc* jest często odpowiednikiem hebrajskiego określenia serca (np. Wj 7,23; Joz 14,7; Iz 10,7.12; 41,22; Hi 7,17)⁵. I choć serce w Biblii nie jest takim symbolem uczuć jak w naszej współczesnej kulturze, to jednak takie zestawienie na pewno nie wskazuje na *voũc* jako określenie rozumu w sensie racjonalnego rozumowania. Wskazuje raczej na postawę moralną, a więc czy ktoś jest dobry, wyrozumiały dla innych, szlachetny w swej postawie, lub odwrotnie, jak w przypadku króla Asyrii (Iz 10,12, por. Rz 7,23-25).

W grece przedbiblijnej określenie *μετάνοια* występowało bardzo rzadko. Dawna kultura grecka nie знаła bowiem nawrócenia w sensie przemiany moralnej⁶. Filozofia stoicka nie uznawała *metanoi* jako takiej⁷. W księgach Starego Testamentu natomiast czasownik *μετανοέω* oznacza rozmyślenie się w sensie żałowania jakiegoś czynu i tak jest niekiedy tłumaczony. Najczęściej chodzi o Boga, który „żałuje” lub „nie żałuje” kary, jaką postanowił zesłać za grzechy (Jr 4,28; Za 8,14; Jl 2,14; Jr 18,8). W tym sensie lituje się On nad ludźmi, których miałyby spotkać surowa kara (Am 7,3.6; Jl 2,13; Jon 3,9-10; 4,2).

Analogicznie może też określać postawę ludzi, którzy żałują złego postępowania (Jr 38,19 LXX). Ten sam Jeremiasz stwierdza ze smut-

⁴ Por. J. M. BAKALARCZYK, *W trosce o właściwe rozumienie chrześcijańskiej metanoi*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 54, 1 (2001), s. 42.

⁵ Łatwo to zweryfikować w opracowaniu E. TOV, F. POLAK, *The Revised CATSS Hebrew/Greek Parallel Text*, Jerusalem 2005, dostępnym w BW 9.0 lub 10.0.

⁶ Por. J. M. BAKALARCZYK, *W trosce...*, dz. cyt., s. 40.

⁷ Por. L. SIKORSKI, *Biblijna teologia...*, dz. cyt., s. 250.

kiem, że wśród ludzi „nikt nie żałuje swej przewrotności” (Jr 8,6). Rzeczywiście, w tłumaczeniu Septuaginty jest odpowiednikiem czasownika נחם (= *nīham*) w koniugacji *nifal*, który oznacza żałować czegoś, odczuwać skruchę z powodu np. złego czynu⁸. Widać to również w innym sformułowaniu: „odkąd się nawróciłem, jestem pełen skruchy” (*nīhamtī* → μετενόησα – Jr 31,19 hbr.).

Odpowiednik hebrajski

Z kolei typowym określeniem nawrócenia jest w Biblii Hebrajskiej czasownik שׁוּב (= *šūb*), który oznacza wrócić, powracać⁹. W dosłownym sensie chodzi o powrót do miejsca lub osoby, którą się opuściło, np. Rdz 15,16; 16,19; 18,10; Joz 2,16; Sdz 6,18; Rt 1,6 itd. Natomiast w sensie przenośnym, a więc moralno-religijnym określa powrót do Boga, którego się opuściło przez złe postępowanie, a więc to, co my nazywamy nawróceniem. Zwłaszcza w Księdze Jeremiasza znajdujemy wielokrotne wezwania do nawrócenia w sensie powrotu do Boga, np. „wróćcie (*šūbū*) synowie wiarołomni, a ja ulecę wasze zdrady” (Jr 3,22, por. 18,11; 25,5 itd.).

Nawrócenie jest więc w Biblii Hebrajskiej traktowane jako powrót do osobowego Boga, do Osoby, od której się odeszło w wyniku grzechu. Takie określenie nawrócenia jako שׁוּב wpisuje się w obrazowy język Biblii, który ukazuje nawrócenie jako powrót do Boga, którego ludzie opuścili, a który głosem proroków wzywa do powrotu. Język obrazowy nie jest wprawdzie tak precyzyjny, jak chciałaby tego dzisiejsza metodologia naukowa i traktowany jest jako sposób prostszy i mniej dokładny porozumiewania się w porównaniu z precyzją pojęciową języka naukowego. Może też wynikać z braku precyzyjnych określeń w jakimś, zwłaszcza dawnym języku. Niemniej jednak wielką zaletą języka obrazowego jest jego sugestywność, a więc to, że skuteczniej trafia do ludzkiej wyobraźni

⁸ Por. L. KOEHLER, W. BAUMGARTNER, J. J. STAMM, *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa 2008, pod hasłem; J. M. BAKALARCZYK, *W trosce...*, dz. cyt., s. 40.

⁹ Por. J. M. BAKALARCZYK, *W trosce...*, dz. cyt., s. 39; L. SIKORSKI, *Biblijna teologia...*, dz. cyt., s. 246; por. J. A. SOGGIN, *šub*, TDAT II, 797-799.

i świadomości. Był i w dalszym ciągu jest szeroko stosowany przez do-
brych mówców i pisarzy, którzy umieją sugestywnie zaapelować do wy-
obraźni i wrażliwości swoich odbiorców. Jest wielką zaletą języka biblij-
nego, kształtowanego przede wszystkim przez oratorsko utalentowanych
proroków i na pewno uzdolnionych literacko biblijnych pisarzy. Warto
ją należycie dowartościować i czynią to nowe metody literackie w egze-
gezie biblijnej, jak np. analiza retoryczna¹⁰.

Łatwo też zauważyć, że polskie określenie „nawrócenia” odzwiercied-
la, przynajmniej na poziomie etymologicznym, ideę powrotu widoczną
w hebrajskim pierwowzorze. Zawiera bowiem rdzeń oznaczający powrót:
„wrócić, wracać”. Przedrostek „na” – wskazuje natomiast na cel, metę tego
powrotu. Widoczna jest także w językach romańskich, na przykład fran-
cuskiej *conversion* i włoskiej *conversione*. Widać ją także w niemieckich
odpowiednikach *Umkehr* i *umkehren*. Również i one swą etymologią su-
gerują powrót do kogoś lub czegoś i są używanymi w tych językach reli-
gijnymi określeniami nawrócenia. Natomiast w języku łacińskim wybra-
no odpowiedniki *paenitentia* i *paeniteor*, które wskazują raczej na żal lub
smutek z powodu dokonania złego czynu¹¹. Od nich wywodzi się angielskie
repent albo też włoskie *pentirsi*. Ich polskim odpowiednikiem było-
by określenie pokuty, którego dziś używa się rzadziej¹².

Okazuje się jednak, że klasyczne hebrajskie określenie nawrócenia
czasownik שׁוּב (= *šūb*) wcale nie zostało przetłumaczone jako μετανοέω,
lecz bardziej dosłownie jako ἐπιστρέφω. Właśnie to ostatnie słowo jest
najczęstszym odpowiednikiem hebrajskiego שׁוּב w Septuagincie, a zwsz-
cza w tekstach mówiących o nawróceniu, np. Jr 3,12.14.22 itd. Dlaczego
więc w Nowym Testamencie przyjęto słowo μετάνοια jako podstawowe
określenie nawrócenia, a nie np. ἐπιστρέφω? Na jaki aspekt procesu na-
wracania chciano zwrócić w ten sposób uwagę?

¹⁰ Por. PAPIESKA KOMISJA BIBLIJNA, *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*, Poznań
1994, I B 1, s. 33-35.

¹¹ Por. M. PLEZIA (red.), *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa 1974, t. 4, pod hasłami.

¹² Por. J. M. BAKALARCZYK, *W trosce...*, dz. cyt., s., 43.

Przykład z Księgi Jonasza

Zanim przejdziemy do odpowiedzi na to pytanie, przyjrzymy się dokładniej biblijnym opowiadaniom o proroku Jonaszu, w których najbardziej uwydatnia się specyfika określenia μετανοέω. Chodzi najpierw o starotestamentalną księgę noszącą jego imię, a następnie o ewangeliczne wzmianki Jezusa na temat Jonasza, które mówią, że „mieszkańcy Niniwy powstaną na sądzie z tym pokoleniem i potępią je, bo oni nawrócili się (μετενόησαν) dzięki nauczaniu Jonasza” (Mt 12,41 = Łk 11,32). Znajduje się ona w identycznym sformułowaniu u Mateusza i Łukasza, jest więc zaliczana do tzw. źródła Q¹³.

Zarówno w Księdze Jonasza, jak i Ewangeliach zostało użyte to samo słowo μετανοέω, jednak w zupełnie innym znaczeniu. W Księdze Jonasza, która przecież stanowi literackie źródło do ewangelicznej wzmianki, czasownik μετανοέω wcale nie określa nawrócenia grzesznych ludzi, lecz postawę Boga jako tego, który odstępuje od wymierzenia surowej kary Niniwitom, okazując w ten sposób swe wielkie miłosierdzie. Mieszkańcy Niniwy mają nadzieję – według słów Księgi Jonasza – że „Bóg zlituje się” (μετανοήσει) i „odstąpi od zapalczego gniewu” (3,9). Rzeczywiście, „Bóg okazał swą litość (μετενόησεν) i nie zesłał niedoli”, na którą zasłużyli (3,10), ponieważ – jak później stwierdza Jonasz – jest „Bogiem łagodnym i miłosiernym, cierpliwym i pełnym łaskowości¹⁴, i litującym się (μετανοῶν – Jon 4,2) nad niedolą”. Nawrócenie Niniwitów zostało natomiast określone po hebrajsku czasownikiem רַחַם z jego greckim odpowiednikiem ἀποστρέφω (Jon 3,8.10).

¹³ Por. A. PACIOREK, *Q – Ewangelia Galilejska*, Lublin 2001, s. 302-305.

¹⁴ Mamy tutaj do czynienia z tzw. formułą miłosierdzia, którą znajdujemy także (w pełnej formie) w sześciu innych tekstach Starego Testamentu (Wj 34,6; Ne 9,17; Ps 86,15; 103,8; 145,8 i Jl 2,3). Jest to najpiękniejsze w całej Biblii, wierszowane sformułowanie, zbudowane z czterech różnych określeń tego miłosierdzia. Teksty, w których się znajduje, świadczą o późnym jej pochodzeniu. Szersze omówienie formuły w: S. HAŁAS, *Biblijne słownictwo miłości i miłosierdzia na zderzeniu kultur. Określenia hebrajskie i ich greckie odpowiedniki*, Kraków 2011, od s. 193.

Zestawiłem przytoczone teksty w poniższej tabeli, aby lepiej uwi-
docznic różne użycie czasownika μετανοέω:

W Księdze Jonasza	W Ewangeliach
<ul style="list-style-type: none"> • Może się ... ulituje נחם → μετανοήσει Bóg i odstąpi od zapalczywości swego gniewu* Jon 3,9 • Ulitował się נחם → μετενόησεν Bóg nad niedolą 3,10 • Bóg łagodny i miłosierny, cierpliwy i pełen łaskawości, litujący się נחם → μετανοών nad niedolą 4,2 	<p>Mieszkańcy Niniwy powstaną na sądzie z tym pokoleniem i potępią je, bo oni nawrócili się μετενόησαν dzięki nauczaniu Jonasza Mt 12,41; Łk 11,32</p>

* Na początku tego wiersza widzimy w tekście hebrajskim właściwie dwa czasow-
niki: שׁוּב jak i נחם, które zostały w Septuagincie przetłumaczone jednym tylko μετανοέω.
Widocznie grecki tłumacz rozumiał je jako synonimy. Tak rozumieją również niektóre
tłumaczenia współczesne, w tym także polskie.

Porównanie tekstów z Księgi Jonasza i Ewangelii pokazuje różne za-
stosowania czasownika μετανοέω. W Septuagincie określa on zmianę
nastawienia Boga, w Ewangeliach zaś zmianę postawy grzeszników. To
prawda, że zarówno Bóg, jak i ludzie żałują wcześniejszej postawy i wsku-
tek żalu zmieniają swoje nastawienie. Jednak w przypadku Boga chodzi
o słuszną karę za ludzkie grzechy, zaś w przypadku Niniwitów o popełnia-
ne wcześniej zło. Toteż w przypadku Boga chodzi o rezygnację ze słusz-
nej kary, która jest umotywowana dobrocią i miłosierdziem, zaś w przy-
padku mieszkańców Niniwy chodzi o szczere zaprzestanie czynionego
zła, czyli klasyczne nawrócenie. Dlatego w Księdze Jonasza tłumaczymy
czasownik μετανοέω jako litość czy miłosierdzie, zaś w przypadku Nini-
witów tłumaczymy ten sam czasownik jako nawrócenie.

Nawrócenie mieszkańców Niniwy było całkowicie szczere i praw-
dziwe, czego zewnętrznym wyrazem stała się publiczna, bardzo surowa
pokuta. Polegała ona na całkowitym poście i przywdzianiu ubrania po-
kutnego, określonego jako wory pokutne (Jon 3,8-9). Tak wielkie upo-
korzenie przed Bogiem, jak i całkowite wstrzymanie się od pokarmów

i napojów stało się przekonującym znakiem szczerego żalu z powodu popełnianego zła. Przewidziana przez Boga kara była również bardzo surowa, bo polegała na całkowitej eksterminacji miasta i wszystkich jego grzesznych mieszkańców (por. Jon 3,4). Wielkość zamierzonej przez Boga kary odzwierciedlała bowiem wielką grzeszność Niniwitów. Tak właśnie kojarzyła się Niniwa dawnym Izraelitom, którzy doświadczyli ogromnych krzywd ze strony starożytnego mocarstwa, jak okrutne wojny, zniszczenia i deportacje¹⁵. Jednak powodowany ogromną dobrocią i miłosierdziem Bóg zrezygnował z powziętego zamiaru, choć bardzo się to nie spodobało Jonaszowi, typowemu Izraelicie (Jon 4,1-3). Chodzi więc o zmianę powziętego zamiaru, umotywowaną emocjonalnie. Tę emocjonalność wyrażał hebrajski pierwowzór חָנַן, który oznacza żałowanie czegoś, ubolewanie nad czymś.

Jeżeli więc Autorzy Nowego Testamentu, kierując się nauczaniem Jezusa i opisując je dla swoich adresatów, użyli na określenie nawrócenia słowa μετάνοια, byli z pewnością świadomi tego aspektu znaczeniowego. Łączyli je raczej z emocjonalną motywacją zmiany postępowania, a nie rozumowaniem racjonalnym przeciwstawionym uczuciowości. Racjonalizm i spekulatywność są bowiem charakterystyczne dla mentalności filozoficznej, wywodzącej się z kultury greckiej, a nie do opisu relacji międzyosobowych, z którym mamy do czynienia w Biblii. Tę specyfikę mentalności biblijnej widać np. w częstym używaniu określeń emocji, którymi opisuje się relacje międzyosobowe, zarówno w stosunku do ludzi, jak i do Boga. Tę biblijną właściwość potwierdza choćby dokładniejsza analiza szeroko wykorzystywanego w Biblii, zarówno w Starym, jak i Nowym Testamencie, słownictwa miłości i miłosierdzia¹⁶.

Na pewno więc nie należy się doszukiwać w biblijnych określeniach, w tym również i w określeniu μετάνοια sensu filozoficzno-racjonalnego, jak niektórzy by chcieli. A taką tendencję obserwujemy jeszcze i dziś w biblijnych komentarzach¹⁷. Nawet jeśli złożenie z νοῦς tłumaczonym

¹⁵ Opowiada o nich dokładniej 2 Krl, a wielokrotne aluzje znajdują się u wcześniejszych proroków, jak np. Oz i Proto – Iz.

¹⁶ Por. S. HAŁAS, *Biblijne słownictwo...*, dz. cyt.

¹⁷ Por. np. A. MALINA, *Evangelia według świętego Marka*, t. 1 (NKB NT II/1), Częstochowa 2013, s. 117.

jako myśl czy świadomość sugeruje takie rozumienie tego słowa. Na pewno religijne słownictwo Nowego Testamentu i najwcześniejszego chrześcijaństwa kształtowało się przede wszystkim pod wpływem Biblii Starego Testamentu, a bardziej konkretnie jego greckiej wersji znanej jako Septuaginta. Z niej są przecież zaczerpnięte cytaty Starego Testamentu w Nowym¹⁸.

Użycie w Nowym Testamencie

Określenia $\mu\epsilon\tau\acute{\alpha}\nu\omicron\iota\alpha$ i $\mu\epsilon\tau\alpha\nu\omicron\epsilon\acute{\omega}\varsigma$ są charakterystyczne dla Nowego Testamentu i najczęściej w nim występują. Są natomiast stosunkowo rzadkie w Księgach Starego Testamentu, gdzie, jak już pokazaliśmy, są używane zasadniczo w innym znaczeniu. Również gdy chodzi o pisma Nowego Testamentu, ich dystrybucja nie jest wcale jednolita. Najczęściej posługuje się nimi Łukasz: 15 razy w Ewangelii i 12 razy w Dziejach Apostolskich. Często występują również w Apokalipsie św. Jana (12 razy), choć w jego Ewangelii wcale ich nie ma. W Ewangelii Mateuszowej występują 7 razy, a w Markowej tylko 3. We wszystkich Listach Pawłowych występują jedynie 5 razy. Ta niejednolita dystrybucja określeń może sugerować postępującą w początkach chrześcijaństwa recepcję tego właśnie określenia.

Trend ten został zapoczątkowany już przed początkiem Nowego Testamentu i świadczą o nim najpóźniejsze księgi Starego Testamentu, a mianowicie Syracha i Mądrości. Występują już w nich określenia $\mu\epsilon\tau\acute{\alpha}\nu\omicron\iota\alpha$ i $\mu\epsilon\tau\alpha\nu\omicron\epsilon\acute{\omega}\varsigma$ w sensie nawrócenia moralnego. Księga Syracha ukazuje np. Henocha jako przykład nawrócenia dla przyszłych pokoleń (44,16). Księga Mądrości zaś ukazuje miłosierdzie Boże jako szansę dla ludzkiego nawrócenia (12,10.19, por. 11,23 i Syr 17,24; 48,15). Zapoczątkowane w najpóźniejszych księgach Starego Testamentu użycie terminu w sensie moralnego nawrócenia znajduje swój pełny rozkwit w nauczaniu ewangelicznym.

¹⁸ Choć niektóre cytaty zostały intencjonalnie przekształcone, co też bardzo wymownie świadczy o intencjach biblijnych Autorów, np. w 1 P 2,6.22 i 3,10, por. S. HAŁAS, *Pierwszy List św. Piotra. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (NKB NT XVII), Częstochowa 2007, s. 151. 205-206. 242-243.

Uściślenie znaczenia

Mając na uwadze obserwacje poczynione odnośnie do biblijnego pojęcia *metanoi*, będziemy się starali możliwie jak najdokładniej określić jego szczególne niuanse znaczeniowe. Uczynimy to, przypatrując się dokładniej bezpośredniemu kontekstowi, w którym występuje ono w tekstach Nowego Testamentu. Bowiem właśnie najbliższy kontekst literacki jest najbardziej pomocny w precyzyjnym dookreśleniu jego sensu.

Kontekst ten potwierdza najpierw związek nawrócenia z doświadczeniem smutku z powodu dokonanego zła. Smutek ten staje się emocjonalną motywacją *metanoi*. Związek ten widać zwłaszcza w Drugim Liście do Koryntian. Paweł konstatuje w nim, że to właśnie smutek z powodu listownego upomnienia adresatów posłużył do ich nawrócenia (7,9). Określa tego rodzaju smutek jako zgodny z wolą Boga i dlatego prowadzi on do zbawiennego nawrócenia (7,10). Komentarz z 2 Kor potwierdza więc związek nawrócenia z przeżywaniem smutku, co wynika stąd, że już w Septuagincie, był on odpowiednikiem hebrajskiego *niham*. Nie widać natomiast żadnego powiązania z rozumowaniem czysto spekulatywnym i autorzy biblijni wcale nie akcentują takiego związku.

Rozumiane po chrześcijańsku nawrócenie przejawia się w zdecydowanym zerwaniu z grzechem i wszelkim złem moralnym. Widać to choćby w innym tekście z tego samego Listu, gdzie mowa o „nawróceniu z nieczystości, nierządu i rozwiązłości”, a więc najgorszych grzechów (2 Kor 12,21). Również w jednym z początkowych 7 Listów do Kościołów Apokalipsy znajdujemy konstatację, że „nie chce się nawrócić ze swego nierządu” (Ap 2,21). W innym tekście tej samej Apokalipsy stwierdza się, że pomimo doznanych kataklizmów źli ludzie „nie **nawrócili się**, by nie wielbić demonów ani bożków złotych, srebrnych, spiżowych, kamiennych, drewnianych, które nie mogą ni widzieć, ni słyszeć, ni chodzić. Ani się nie **nawrócili** ze swoich zabójstw, swych czarów, swego nierządu i swych kradzieży” (Ap 9,20-21). Mówiąc bardziej ogólnie, nawrócenie uwidacznia się w całkowitym zaprzestaniu złego postępowania i konkretnych złych czynów. Aby wyrazić ten istotny aspekt nawrócenia, Autorzy Nowego Testamentu używają zwrotów w rodzaju: „nawrócić się” od po-

pełnianych grzechów... (Ap 2,21-22; 9,20-21; 16,11) czy też „nawrócenie od martwych uczynków” (Hbr 6,1).

Autorzy biblijni bardzo zdecydowanie przeciwstawiają nawrócenie grzechowi i wszelkiemu moralnemu złu. Nawrócenie polega zatem na całkowitym ich zaprzestaniu i rezygnacji z wszelkich złych nawyków. Nie można mówić o nawróceniu, gdy ktoś nie chce całkowicie zerwać z grzesznym przyzwyczajeniem. Stanowcze odstępianie od złego postępowania jest nieodzownym znakiem nawrócenia, jego potwierdzeniem i weryfikacją. Przeciwnie, po chrześcijańsku rozumiane nawrócenie powinno przejawiać się w konkretnym postępowaniu, a więc w czynach mu odpowiadających: „uczynki godne pokuty” – Dz 26,20.

Innym istotnym elementem chrześcijańskiej *metanoi* jest zwrócenie się do Boga i mówi o tym wyraźnie wiele tekstów Nowego Testamentu. W Dziejach Apostolskich Paweł mówi wprost o „nawróceniu się do Boga” (Dz 20,21). W Janowej Apokalipsie jest powiedziane, że celem nawrócenia jest oddanie czci Bogu (16,9). Celem nawrócenia jest wiara i Autor Listu do Hebrajczyków umiejętnie przeciwstawia odwrócenie od zła i wiarę w Boga (Hbr 6,1). Specyficznie chrześcijańskie nawrócenie ukierunkowuje na wiarę w Chrystusa: „nawrócenie się do Boga i wiara w Pana naszego Jezusa” (Dz 20,21), czyli głoszonej przez Niego Ewangelii, co podkreśla z kolei wezwanie Jezusa w Ewangelii Markowej (Mk 1,15).

Tak zdecydowana i całkowita zmiana moralnej postawy, która jest przecież bardzo trudna i wymagająca, czerpie swą wewnętrzną motywację nie tyle z przemienionego intelektu, lecz głębokiego i szczerego żalu. Kontekst biblijnej *metanoi* wcale nie uwidacznia w tym przypadku jakiegoś procesu specyficznie intelektualnego. Bardziej natomiast wiąże się z przeżyciem autentycznego żalu, który wystarczająco mocno motywuje realną poprawę stylu życia i zwrócenie się ku Bogu.

Reasumując, można stwierdzić, że specyfiką chrześcijańskiej *metanoi*, tak jak ona została ukazana w Ewangeliiach i innych pismach Nowego Testamentu, jest zdecydowana rezygnacja z grzechu i ukierunkowanie na Boga i Jezusa Chrystusa przez wiarę. Wiąże się ona bardziej z odczuciem głębokiego żalu za popełnione zło niż ze spekulacją racjo-

nalną. Takie rozumienie *metanoi* zostało już zapoczątkowane w najpóźniejszych księgach Starego Testamentu, napisanych po grecku, a pełne, chrześcijańskie znaczenie uzyskała dopiero w Nowym Testamencie. Najchętniej lubi się tym określeniem posługiwać Łukasz, ale częste jest również w Apokalipsie Janowej.

Bibliografia

- Bakalarczyk J. M., *W trosce o właściwe rozumienie chrześcijańskiej metanoi*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 54, 1 (2001), s. 31-46.
- Ciborowska A., *Teologia miłosierdzia w Ewangelii Łukaszowej*, Kraków 2009.
- Hałas S., *Biblijne słownictwo miłości i miłosierdzia na zderzeniu kultur. Określenia hebrajskie i ich greckie odpowiedniki*, Kraków 2011.
- Hałas S., *Pierwszy List św. Piotra. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (NKB NT XVII), Częstochowa 2007.
- Hutnikiewicz M., *Miłosierni na wzór Ojca – splachnidzomai w trzeciej Ewangelii kanonicznej*, Warszawa 2015.
- Koehler L., Baumgartner W., Stamm J. J., *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa 2008.
- Malina A., *Ewangelia według świętego Marka. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, t. 1 (NKB NT II/1), Częstochowa 2013.
- Paciorek A., *Q – Ewangelia Galilejska*, Lublin 2001.
- Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*, Poznań 1994.
- Plezia M. (red.), *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa 1974.
- Popowski R., *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa 1995.
- Sikorski L., *Biblijna teologia pokuty i nawrócenia*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 1 (2002), s. 245-253.
- Soggin J. A., *šub*, TDAT II, s. 797-799.
- Tov E., Polak F., *The Revised CATSS Hebrew/Greek Parallel Text*, Jerusaleń 2005, dostępny w biblijnym programie komputerowym *Bible Works*.

Ks. prof. dr hab. Stanisław Hałas – sercanin, jest profesorem egzegezy biblijnej na Uniwersytecie Papieskim Jana Pawła II w Krakowie oraz w Wyższym Seminarium Misyjnym Księży Sercanów w Stadnikach. Specjalizuje się w tematyce miłości i miłosierdzia w ujęciu biblijnym, a zwłaszcza jej terminologii i obrazowości. Tematyki tej dotyczy publikacja książkowa pt. *Biblijne słownictwo miłości i miłosierdzia na zderzeniu kultur. Określenia hebrajskie i ich greckie odpowiedniki*, Kraków 2011.